

▲ Η προμετωπίδα της «Χάριας» ιον Ρήγα (Βιέννη 1797) διακοσμημένη με αρχαιοελληνικές παραστάσεις. Οι Έλληνες της εποχής ιον Ρήγα αποτελούν τους άμεσους απογόνους των αρχαίων. Για το Βυζάντιο ούτε λόγος...

Η Αρχαιότητα στην κοινωνία του Γένους

Του ΜΙΑΤΟΥ ΠΕΧΛΙΒΑΝΟΥ

Λέκτορα Γενικής και Συγκριτικής
Γραμματικής,
Τμήμα Φιλολογίας ΑΠΘ

ΟΤΑΝ Ο ΛΕΑΝΔΡΟΣ, ο βερθερικός ήρωας του μυθιστορήματος του Παναγιώτη Σούτσου (1834), έρχεται στην Αθήνα από το Φανάρι, μετά τις περιπλανήσεις του στη φωτισμένη Ευρώπη, αλλά και τους αγώνες της εθνικής ανεξαρτησίας, η ελληνική αρχαιότητα είναι πλέον πανταχού ορατή - ιδίως για τη ρομαντικά ματιά που μαγνιτίζεται στη θεά των ερειπίων. Από την Κωνσταντινούπολη στη μελλοντική πρωτεύουσα του Πρότυπου Βασιλείου, οι Φαναριώτες έχουν μαθητεύσει στις εικόνες της ευρωπαϊκής αρχαιολογίας, σε ό,τι έχει εύγλωττα αποκλιθεί «τυραννία της (αρχαίας) Ελλάδας» πάνω στη νεότερη φαντασία. Δίχως, άλλωστε, αυτό το νοερό τοπίο, το

Ο Ρήγας ψέλνει τον Θούριο. Κάτω
δεξιά οπασμένο κιονόκρανο. Αθή-
να, Μουσείο Μπενάκη.

οποίο αρβέυουν ο κλασικισμός και ο ορθολογισμός του αιώνα των Φώτων, αλλά και η ρομαντική επίκληση της αλλοτινής αϊγλής, δύσκολα θα μπορούσε ο δυτικός φιλελληνισμός να εκμαιεύσει στο πλαίσιο ενός νεωτερικού έθνους-κράτους ένα σύγχρονο μέλλον για την αρχαία Ελλάδα.

Πώς, ωστόσο, διαχειρίζεται την ελληνική αρχαιότητα η κοινωνία του γένους των Ρωμίων κατά την προϊστορία του εθνικού 19ου αιώνα, εντός της φθίνουσας οθωμανικής αυτοκρατορίας; Το ερώτημα αποβαίνει κρίσιμο, καθώς εν τέλει αφορά τις διαδρομές μέσα από τις οποίες το παρόν των νεότερων Ελλήνων εγκαθιδρύει σχέσεις καταγωγής ή και ταυτίσεις με την προγονική κληροδοσία. Αναμφίβολα, με τη λόγια παιδεία του 18ου αιώνα γινόμαστε μάρτυρες της σταδιακής ανακάλυψης της αρχαίας κληρονομιάς, που παράπλευρα συνέπεια της θα αποβεί η «εθνική αφύπνιση» και η εμβληματική της αποτύπωση στο όνομα του νεότερου Έλληνα. Οι διασυνδέσεις, εντούτοις, αυτές με την αρχαιότητα -σε ένα χρονικό σημείο κατά το οποίο τέμνονται οι ιδέες του ευρωπαϊκού διαφωτισμού με εκείνες του εθνορομαντισμού, η παράδοση της καθ' ημάς θεολογικής παιδείας με τη θύραθεν επιστημονική γνώση, αλλά και ο πεφωτισμένος δεσποτισμός με τη ρήξη της Γαλλικής Επανάστασης- είναι αρκούτσας περιπλοκές, ώστε να φανούμε εφεκτικοί απέναντι στο ιστορικό σκίμα που ανικνεύει απλώς το συνεχές μιας αναβίωσης της ελληνικής σκέψης στην πορεία της προς την εθνική ολοκλήρωση.

Όπως ή άλλως, ούτε η αρχαιότητα συστήνεται στη νεότερη φαντασία σαν ενιαία εικόνα, ούτε οι όποιες εικόνες αναφύονται στους Ρωμίους κατά τρόπο αυτόματο και αδιαμεσολάβητο. Αντίθετα, έχουμε να κάνουμε ως επί το πολύ με εικόνες-αντιθέσεις: οι Μούσες επιστρέφουν στον πάτριο Κιθαιράνα μέσω της Δίως, έχοντας βεβαίως διανύσει την απόσταση από τον εκλεκτικισμό της Αναγέννησης στην αμφισβήτηση της αρχαίας αυθεντίας με την επιστημονική επανάσταση και, περαιτέρω, στη διαφωτιστική επίκληση μιας χειραφετητικής αρχαιότητας. Χωρίς να έχει περάσει συστηματικά από μία παρόμοια πρό-πύλη, ο 18ος αιώνας της ελληνικής γραμματείας πασχίζει να προσανατολιστεί προς τον δυτικό και τον αρχαίο κόσμο, τις δύο διαθέσιμες σφαίρες μη θεολογικής παιδείας, ιδίως αφότου μέσω των επιπορικών και μορφωτικών δικτύων των παρειακών, και κυρίως με τη διάχυση του αλφαβητισμού και την ανάπτυξη της τυπογραφίας, οι εξελίξεις διαδέχονται η μία την άλλη με καταγιστική επιτάχυνση.

Οι στάσεις απέναντι στην αρχαιότητα που μπορούσε εντός αυτού του πλαισίου (με βάση το αίτημα του γενικού εξευρωπαϊσμού του ελληνικού χώρου) να επιλέξει η κοινωνία του γένους υπήρξαν, όπως μας διδάξε ο Κ. Θ. Δημαράς, δύο: η δεύτερη -και χρονικά πλησιέστερη στην ακμή του ελ-

ληνικού διαφωτισμού- συναρτάται με την έξαρση του ευρωπαϊκού κλασικισμού, ιδίως μετά τη Γαλλική Επανάσταση, και ανάγει την αρχαιότητα σε πρότυπο ελεύθερης και ανθρωποκεντρικής σκέψης σε αντίθεση προς τον σκοτεινό Μεσαίωνα: η πρώτη παρακολουθεί την ευρωπαϊκή διαμάχη μεταξύ σπαδών των αρχαίων και σπαδών των νεότερων, την Querelle des Anciens et des Modernes, την Battle of the Books, και συνίσταται στη σύγκριση της ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας με τα επιτεύγματα των νεότερων και, βάσει της έννοιας της προόδου, στην καταδίκη της αυθεντίας της μαζί με κάθε παρελθόν.

Οι Φαναριώτες

Η τελευταία αυτή στάση, στην οποία θα εστιάσουμε σε αυτό το σημείωμα, ανικνεύεται τόσο σε μία συμβιβαστική εκδοχή, που μας οδηγεί στην αρχαιοφιλική πολυμυθία των πρώτων Φαναριωτών ηγεμόνων της Βλαχίας και της Μολδαβίας, ιδίως του Νικόλαου Μαυροκορδάτου (1680-1730), όσο και σε μία μαχητική και νεωτεριστική, που αποκτά δραματικό χαρακτήρα στην περίπτωση του Ιώσπου Μοισιόδακα (περ.1725-περ.1800) με την, εύτολμη σε σχέση προς τον δάσκαλό του Ευγένιο Βούλαγαρη (1716-1806), διακήρυξη της υπεροχής της νεωτερικής και αντιαριστοτελικής φιλοσοφίας.

Για τον Φαναριώτη ηγεμόνα, η αρχαιοφιλική πλευρά συνιστά το διανοητικό ανάλογο της πολιτικής του διπλωματίας εντός της οθωμανικής διοίκησης: η ουμανιστική διπλωματία του Νικόλαου φέρει τα γνωρίσματα ενός αναγεννησιακού homo novus, έτσι όπως εντάσσεται στην ευρωπαϊκή κοινωνία των λογίων του μαρκό ως ευρωμαθής μακίνας και συλλέκτης νομισμάτων, χειρογράφων και βιβλίων. Οι σωζόμενες αρχαιολογικές πηγές για την περιφημη βιβλιοθήκη τού σκιαγραφούν μίαν εικόνα όπου πρυτανεύει ο φιλοπερίεργος εκλεκτικισμός ως προς την αποταμιευμένη γνώση των αρχαίων αλλά και των νεότερων: εκεί βρίσκουν τη θέση τους πλάι στους ιστοριογράφους, φιλοσόφους, ποιητές και ρήτορες της ελληνικής και λατινικής αρχαιότητας, η εβραϊκή και η χριστιανική γραμματεία, αλλά και τα διγνήματα του Βοσκάκιου, καθώς και μία πλούσια συλλογή νομοκανονικών έργων, ενημερωμένα με τα έργα των θεωρητικών του φυσικού δικαίου του 17ου αιώνα.

Ιώσπος Μοισιόδακας

Εάν ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος και η αρχαιομυθία του συμβαδίζουν ή και συμβιβάζονται με τον θρησκευτικό ουμανισμό της «αρχαιώτους Εκ-

κλησίας», ο Ιώσπος Μοισιόδακ συνστένει μία προδρομική μορφή, καθώς καλείται να απαντήσει σε ένα ερώτημα που βρίσκεται ευθύς εξαρχής ένθεν της καθ' ημάς ορθόδοξης παιδείας: πώς πρέπει να φερθούμε όταν οι Μούσες της αρχαιότητας επλήθυναν στην ευρωπαϊκή εξορία ή, ακόμη περισσότερο, όταν όσες ανακαλούνται από τη Δύση ακούν πλέον σε ξενότροπα, πρωτάκουστα ονόματα: Γαλιλαίος, Καρτέσιος, Νεύ-

των; Εκεί σημάνει η ώρα της ευρωπαϊκής διαμάχης αρχαίων και νεότερων όπως προσλαμβάνεται στην κοινωνία του γένους τόσο σε σχέση με τις φυσικές επιστήμες όσο και με το ευρύχωρο πεδίο των γραμμάτων και των τεχνών.

Αξίζει να μνημονεύσουμε και εδώ την πολιτισμική διάγνωση του Ιώσπου το 1761 για τη σχέση των νεότερων Ελλήνων με την ελληνική αρχαιότητα, ακριβώς επειδή δεν μπορεί παρά να διαβαζόταν και τότε σαν κρίση χωρίς προηγούμενο: «Την σήμε-

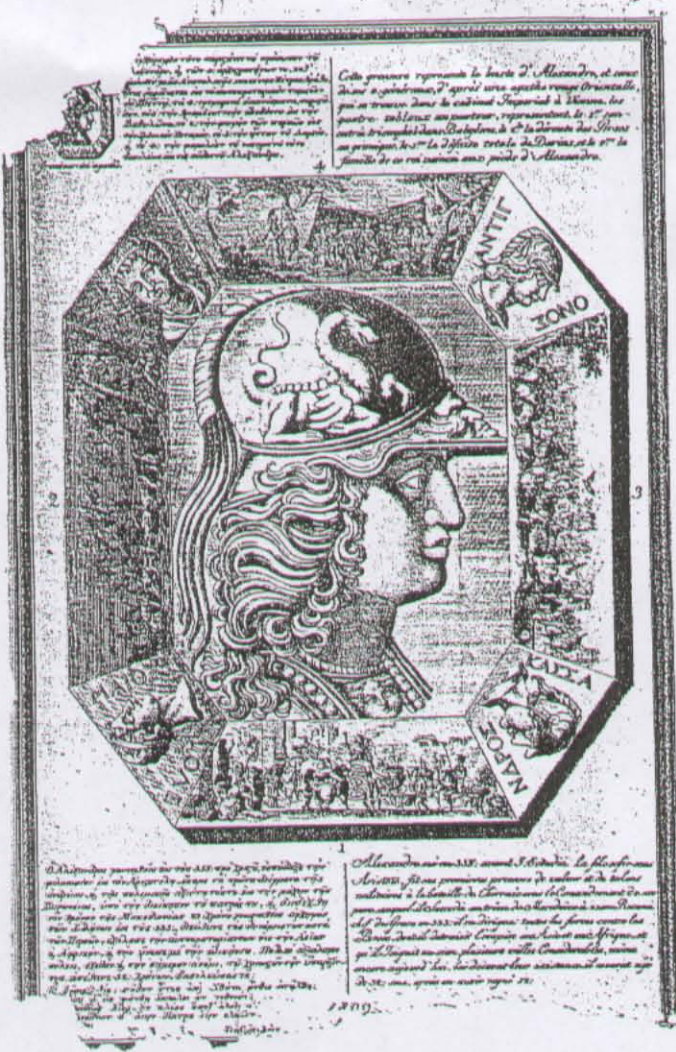
ρον η Ελλάς τρέφει και περιποιείται δύο ελαττώματα, τα πλέον ανοίκεια εις την δόξαν της. Αυτά κυριεύεται κατά κράτος από την υπόληψιν και από την αμέλειαν της αρχαιότητος. Η πρώτη της εγέννησεν εκείνην την ακραϊαν πρόληψιν, ότι όσα ή εφεύρηκαν ή εκαλλιέργησαν οι παλαιοί, όλα γενναία, όλα ακριβή, και η δεύτερα της επροξένησε την σπάνιν, ή μάλιστα την ερημίαν των περισσοτέρων παλαιών συγγραμμάτων. Δεν φθάνει. Η πρόληψις έπειτα της εφύτρωσεν ένα άσπονδον μίσος εναντίον πάντων των νεωτέρων, και η σπάνις την εγύμνωσεν σχεδόν από όλας τας κεφαλαιωδεστέρας ειδήσεις των παλαιών».

Η αμφίπλευρη κριτική του Ιώσπου τόσο στην αρχαιοφιλική υπόληψη όσο και στην παραδοσιοκρατική, θεολογική καταγωγή, αμέλεια της αρχαιότητας δεν γνώρισε πάντως την αποδοχή που ιδεαζόταν ο εμπνευστής της. Ακόμη και ο ίδιος ο εύτολμος μεταρρυθμιστής δείχνει να βάζει σταδιακά ρητορικό νερό στο κρασί του, όταν αρχίζει μετά είκοσι έτη να κάνει λόγο για τους «ημέτερος Αρχαίους». As μη λησμονούμε πως το 1768 ήδη διαβάζουμε στο ημερολόγιο ενός επιπόρου της διασποράς, του Ιωάννη Παρίγκου, την ευχή:

▲ Ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος (1680-1730), λόγιος ηγεμόνας της Βλαχίας και της Μολδαβίας. Το βιβλίο του «Φιλοθέου Πάριεργα» θεωρείται η πρώτη νεοελληνική προσπάθεια διαμόρφωσης μυθιστορημαίου του είδους.

Στην εποχή των Φαναριωτών εγκαθιδρύονται σχέσεις καταγωγής και ταύτισης με την προγονική κληροδοσία

Η Θ Ι Κ Η
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΘΕΙΣΑ

ΕΚ ΤΟΥ ΙΤΑΛΙΚΟΥ ΓΙΔΙΩΜΑΤΟΣ,

ΠΑΡΑ
ΓΩΣΗΠΟΥ ΓΕΡΟΔΙΑΚΟΝΟΥ

ΤΟΥ ΜΟΙΣΙΣΙΩΔΑΚΟΣ,

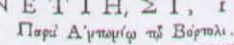
ΚΑΙ ΑΦΙΕΡΩΘΕΙΣΑ

Τῷ Πατριωτῷ, Σαφολογιατῷ, ἔθιο-
πρεβλίτῳ Μητροπολίτῃ τῆς Σμύρνης.

ΚΤΡΩ, ΚΤΡΩ,

ΝΕΟΦΥΤῷ, Τῷ ΕΚ ΛΕΡΟΥ,

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ.

ΕΝΕΤΙΗ, ΣΙ, 1761.

Παρί Δ' ἡμερῶν τῆς Βόρπλι.

CON LICENZA DE SUPERIORI, E PRIVILEGIO.

▲ Το εξώφυλλο της «Πθηκής Φιλοσοφίας», ἔργον τοῦ Ludovico Antonio Muratori (1672-1750), το οποίο μετέφρασε στα ἐλληνικά ὁ Ἰωσήφ Μοισιόδακας καὶ ἐπιώθησε σὴ Βενετία τὸ 1761.

◀ Πορτρέτο τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου σὴ «Χάρτα» τοῦ Ρήγα (Βιέννη 1797). Ὁ Ἀλέξανδρος ἀνάγεται σὴ σῖμβολο τῆς ἀπελευθέρωσης ἀπὸ τῆν ἰουρκική κυριαρχία.

«ἀσκήσασθε, Θεέ μου, ἕναν ἄλλο Ἀλέξανδρο». Ἡ ἱστορική συνείδηση που αρχίζει, αφενός, να αφυπνίζεται, καθώς, όσο φθίνει ο αιώνας, η ιστορία αποβαίνει ὅλο και πιο αγαπητό ἀνάγνωσμα, η ἀνάγκη που ερείσματος, αφετέρου, μιας ἐξιδανικευμένης προγονικής ἀρχαιότητας που θα προσφέρει τις ἰδανικές μορφές για τὸ σημεῖρα κατά τὴν υπέρβαση τῆς βασισμενής στο θρησκευτικό βίωμα παραδοσιακής παιδείας, η ἀνακίνηση, τέλος, τοῦ ζητήματος τῆς γλώσσας για τὴν ὁργάνωση τῆς ἐκπαίδευσης, ὅλα καθιστοῦν τοὺς Ρωμιοὺς ἰδιαιτέρως ευαίσθητους κατὰ τὴ διεκδίκηση τῆς ταύτισης με τοὺς προγόνους καθιστώντας ἀτελέσφορη τὴν κριτική προσφυγή σὴ ρηξικέλευθες λύσεις λόγου χάρη σὴ συναινετική ἐπιλογή τῆς καθομιλούμενης ὡς ἐνοποιητικής γλώσσας τῆς ἐκπαίδευσης.

Δημήτριος Καταρτζής

Πάντως, ὁ κατεχόμεν ἐκπρόσωπος

τοῦ φαναριώτικου ὠφελιμισμού, ὁ Δημήτριος Καταρτζής (περ. 1730-1807), θα μας εκπλάξει τὴν ἴδια πάνω κάτω ἐποχή –κατὰ τὴν ὁποία καὶ ὁ Ρήγας θα τυπώσει τὴ καλκογραφία με τὸν Μέγα Ἀλέξανδρο (1797), παραλληλίζοντας Πέρσες καὶ Τούρκους– με μία ἀξιολογούμενη δὴ λῶση: «δεν ἔχω τοὺς ἀρχαίους δικούς μου». Ἡ προκλητική αὐτὴ διατύπωση ἀναφέρεται, παραδόξως, κατὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς ἐλληνικής ἀρχαιότητας, καθὼς ὁ Καταρτζής ὑπογραμμίζει τὴν προτίμησή του για τὸν Λουκιανὸ ἕνα ντι τοῦ Βολταίρου· ἢ φράση τεκμηριώνει, ἐν προκειμένῳ, τὴν ἀμερόληπτη σκοπὰ του κρίνοντος καὶ συστήνει τὴν κρίση του ὡς προϊόν ἀδέκαστης δικαιοκρίσις καὶ ὄχι ἐθνικής φιλαυτίας. Ἐχοντας μαθευτεῖς σὴν ὑπόθεση Μοισιόδακα, ὁ Καταρτζής ἔχει, ἄλλωστε, διδαχθεῖ τι να ἀποφεύγει καὶ τι να ἐπιδιώκει. Τὸν Ἀριστοτέλη, ἔτσι, ὅπως θα συμβουλευε τοὺς νέους, πρέπει να τὸν ἔχει καὴς «ἀνά

χειρας [...] σὴ μια ἐγκυκλοπαιδεία». Ἡ ἐνασχόληση, ὁμως, με τὴν ἀρχαιότητα δεν πρέπει να πάσχει ἀπὸ τὴν ἀντιφατικότητα που διαβλέπει σὴ σύγχρονή του παραδουναβία κοινωνία. Ἡ ἐκπαίδευση πρέπει να ὁδηγεῖ στο να «μοιάζουμε καθὼς λεγοῦμαστε: χριστιανοί, καὶ μάλιστα για να καλλιεργήσουμε καὶ να πλουτύνουμε τὴ γλώσσα μας, τὰ ρωμαίικα, που να 'χουμε κ' ἐμεῖς γλώσσα δική μας» καὶ ὄχι «να μοιάζουμε' αὐτόμολοι ἀπὸ τὸν Περλίπατο καὶ τὴ Στοά». Γνώμονας, συνεπῶς, τῆς παιδείας εἶναι ἢ ἀριστοτελικὴ «εντελέχεια» τῆς: «διαβάζουμε για να γένουμε ποιοί; για να συγκροτηθεῖ μία ταυτότητα. Μόνον τότε θα εἶναι δυνατόν «να λέμε πῶς εἶχαμε προγόνους τοὺς Ἕλληνες, τὴμ μεγαλωτάτη, χωρὶς να πρετυτέρουμε τὸνομα». Τὸ διάνημα τοῦ Καταρτζή, το ὁποῖο δεν τὸ ἐγνώρισε σὴ ἐντυπη μορφή ὁ νεότερος ἐλληνισμός παρὰ τὸ 1970 με τὴν ἔκδοση τοῦ Κ. Θ. Δημαρὰ, προϋπέθετε τὴν ἀναίρεση μιας

διπλῆς παραδοσιακής ταύτισης: τὸσο τὸ να θεωρεῖ ὁ σοφός «μία τὴ γλώσσα μας, τὴν ἐλληνική 'πού εἶχαμε πρῶτα, με τὴ ρωμαίικα 'πού λαλοῦμε τώρα» ὅσο καὶ τὸ να ἔχει για ἕνα τὰ «δύο ἔθνη, ἐλληνικό καὶ ρωμαίικο, 'πού δέχουν δύο χιλιάδες καὶ περισσότερα χρόνια' ἀναμεταξύ τοὺς [...], γιατί μόνον τὸ μεταγενέστερο κατὰ τῆς ταύτιση, ὁ Καταρτζής θα παροτρύνει τοὺς πολίτες τοῦ «ἔθνους» καὶ τοῦ αἰῶνα τοῦ σὴν ἀνεξίτημα καὶ, συνεπῶς, σὴ μίμηση καὶ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ρωμαίων καὶ τῶν Ἑυρωπαίων. Θα τὸ καλέσει να ἀκολουθήσει ὁποιαδήποτε μεθοδικὰ καὶ ἀριστὴ πραγματεύσει τῶν ἐπιστημῶν ἢ τῶν τεχνῶν «ἐφ' ὅσον μόνον να μὴν τὸν 'γγιζῆ τὴν ὀρθοδοξία του» κατὰ τὰ ἄλλα, τοῦ εἶναι ἀδιάφορο ἀν οἱ ἰδέαις «εἶναι νέαις ἢ ἀνακαινισμέναις ἢ παλαιαῖς, ἢ ἔχουν ἐφευρετῆ Ἀσιανό, Ἀφρικανό, Ἀμερικανό ἢ Ἑυρωπαϊό φιλόσοφο».